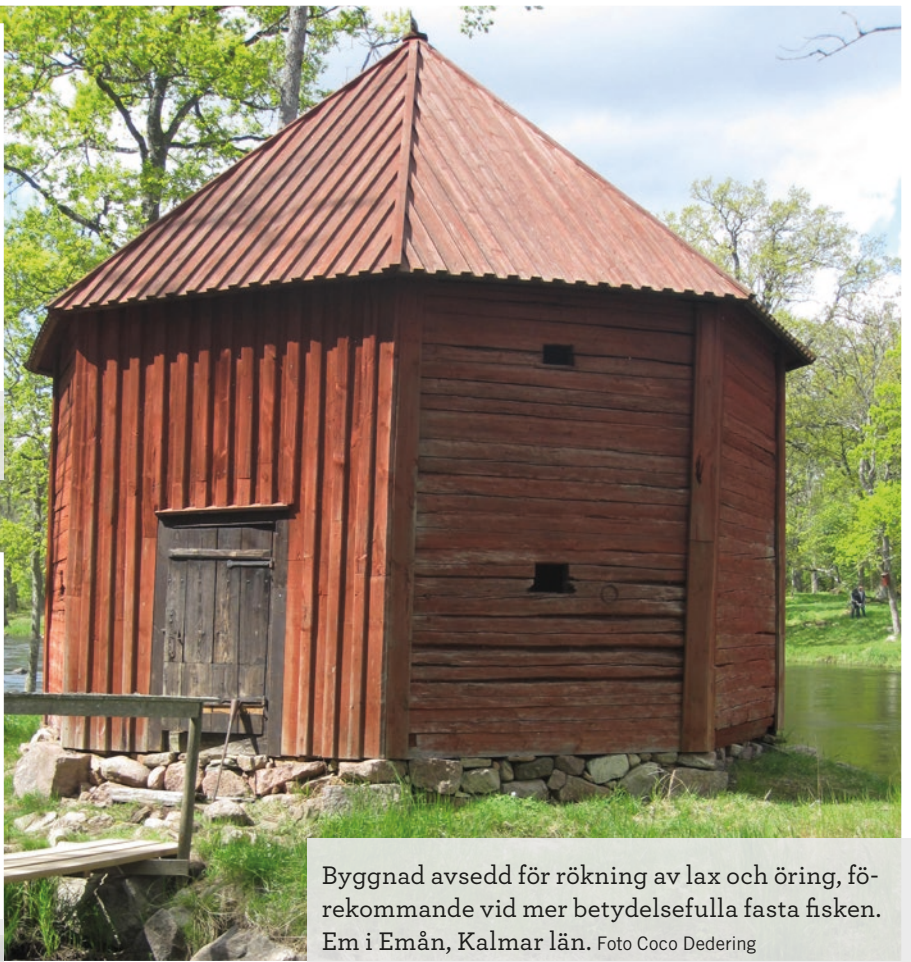

Katsa, placerad på grund del av sjö.

Foto: från Finsk historia

Byggnad avsedd för rökning av lax och öring, förekommade vid mer betydelsefulla fasta fisken. Em i Emån, Kalmar län. Foto Coco Dederling

Notfiske i grund sjö.

Foto: Wikipedia

Fiske i äldre tider

Fiske har, jämte jakt och insamling, varit en av människans äldsta fångstmetoder och är känd sedan stenåldern. Idag finns endast enstaka spår av äldre fasta fisken bevarade och det finns därför ett stort behov av att skydda dessa lämningar. Förutom att bevara kunskapen om fiskemetoder och fångstanordningar gäller det också att spara byggnader som sjö- och notbodar och andra spår som till exempel torkställningar. Sådana lämningar utgör ensamma eller tillsammans det kulturhistoriska värdet.

Från ljuster till ålkista – en uppsjö av redskap och metoder

Fiske kan generellt delas in i underkategorier beroende på fiskemetod. Oftast fiskades lax, öring och ål med hjälp av fasta fiskeredskap. Andra matfiskar som fångades var bland många andra abborre, gädda,

lake och sik, men även kräftdjur och musslor fiskades.

Enklare fångstredskap – ljuster och harpun – är redskap där fisken spetsas eller genom en stöt leds in mot grundare vatten.

Fångstmetoden var vanlig redan under jägar- och stenåldern men är idag förbjuden.

Mjårdar och tinor är mindre, flyttbara fångstburar som placerades vid spärranordningar. De användes också vid allmänt fiske. De mindre lyftes upp och tömdes, vittjades, men större burar krävde vinsch med spel. Mjårdar/tinor är till formen normalt fyrkantiga eller cirkulära med två eller flera smala trattformiga fångstöppningar. Mjårdarna var i regel tillverkade av sammanflätade spånor eller vidjor som betades med småfisk eller fiskavfall.

Katsa (även kallad *kasse* och *katsegård*) består av ett staket placerat i rät vinkel från stranden. Den består av tätt nedslagna stötar som hindrar större fiskar från att passera. Staketet avslutas med en

bur försedd med ett litet hål och med en strut där fisken fångas in. Katsan var förr vanlig i grunda sjöar och lugna vattendrag.

Ålkistor, vrakhus och lanor är fasta fångstredskap som användes i kombination med spärranordningar som dämmen av olika slag. Ålkistor och vrakhus består av en rektangulär trälåda vars ena gavel är öppen mot strömriktningen och den andra är försedd med spjälor där vattnet passerar. Vattnets tryck hindrar fisken från att simma tillbaka. Lanor består av en trattformig nätsäck och är endast avsedd för ålfiske.

Ryssja är ett fiskeredskap som fram till senare delen av 1800-talet tillverkades av flätade vidjor. Den hölls utspänd i vattnet mellan pålar och förekom i anslutning till fasta spärranordningar. Ryssjan kunde också ha egna spärr- eller ledarmar av nät med flöten och sänken. Den infördes under medeltiden och användes främst vid ålfiske.

Notvarp för *notfiske* är ett fiskeredskap med nät bundet av garn. Noten dras genom vattnet och tas ihop ("öras") vid stranden eller i båt. Notens mittdel består av en strutliknande eller kilformad förlängning där fisken samlas upp. En mängd regleringar kring notfiske finns tidigt belagda i medeltida lagtexter. Notvarp

kan även beteckna platsen där man drar not, vilken markerats på historiska kartor.

Laxfiskeanläggningar benämns *laxkar*, *laxkista*, *laxgård* och *laxtina*. I lugnare vatten var spärranordningarna byggda av enkla risflätade staket men i strida strömmar krävdes kraftigare dämmen. Laxkaren bestod av stora

▲ Rester av en ålkista i Lillån, i Kalmar län. Foto: Anders Kraft

▼ Ett laxkar, en höj- och nedsänkingsbar gallerbur vid damm-/strömsträcka vid Laxens hus, Mörrumsån, Blekinge län. Laxkaret användes in på 1960-talet. Foto: Coco Dederig

lådformade burar med kraftiga spjälor vid öppningarna. Två tätt placerade spjälväggar med en smal springa emellan utgjorde ingången till buren. Laxkaren var alltid fasta anläggningar som byggdes i anslutning till ett dämme och vittjades med håv.

Exempel på allmänna fisken

Allmänt fiske definieras som fiske i allmänt vatten och som utförs med rörliga fiskeredskap. Allmänna vatten och allmänt fiske är ofta markerade på äldre kartor. Historiskt sett kan dessa vatten skilja sig mot dagens definitioner och fiskerätter men här avses det äldre fisket.

Allmänt fiske kan ske med:

- *Notvarp* – från båt eller vandring i vattnet.
- *Allmänt strandfiske* avser fiske med fiskeredskap/metredskap vid stranden.
- *Pärlfiske* bedrevs allmänt i vattendrag med flodpärlmussla för att komma åt den ekonomiskt värdefulla pärlan.

"De få lax ofvanför oss, och vi få ingen"

Fiskerätten mellan gårdar och byar finns ofta reglerad och beskriven på historiska kartor. Här klargörs var fisket sker, antingen allmänt fiske eller om det sker på utpekade ställen som vid dammvallar till kvarn- och sågmiljöer eller enskilda platser för fast fiske.

Fisket har alltid varit viktigt för staten eller kungamakten, vilket framgår i äldre brev och påbud från statsmakten redan under medeltiden. Citatet i rubriken visar på den hårda konkurrensen om vattendragens fiske, där tvister om fiskerätten var vanliga. Här avses Kungsådran Mörrumsån i Mörrum år 1773.

Där fanns det skyldighet att till viss del hålla Kungsådran öppen förbi hinder eller vattenverksamheter som kvarnar, sågar och fasta fisken.

Kungsådra som begrepp innebar att en del av strömfåran i vissa av Sveriges vattendrag i äldre tid och fram till 1983, enligt lag inte fick stängas eller överbyggas och förhindra fiske, sjöfart eller flottning i vattendraget. Benämningen kungsådra är tidigast känd genom en konungsdöm från augusti år 1442 och innebar en inskränkning i strandägarens rätt till vattnet. Begreppet kom under århundradena att ändras eller modifieras. Enligt svenska medeltidslagar framgår att *fiskerätten* i vattendragen ansågs tillhöra strandägarna. Kronan utsåg dock egna fiskevatten, *kronovatten*, som arrenderades ut mot skatt.

Liksom äganderätten till åkrar och betesmarker, kom den enskilda fiskerätten till ett fast fiske att betraktas som självklar. Användandet av notfiske gjorde att vissa fiskeplatser betraktades som enskild egendom, då vissa fiskrika vikar och grund av ålder hölls i stånd genom rensning för notfiske.

Hävdandet av vissa fiskeplatser som enskilda eller som samfällda egendomar var beroende av fiskarternas regelbundna levnadsvanor, vilket gjorde det fängsttekniskt möjligt att utnyttja fasta fisken eller samma områden från år till år.

Av tradition var det vanligt att fiskerätten inom ett vattenområde var gemensam för flera fastigheter, även i vatten som var uppdelade mellan fastigheter. Detta kallades *oskiftat fiske*, och hänger samman med jordskiftesförrättningarna som genomfördes från mitten av 1700-talet. Byarnas samfällda fiske förblev oskiftat, även när jorden med de tillhörande vattenområdena skiftades. Det samfällda ägandet levde i många fall kvar ända in på 1900-talet.

Förutom jakt och insamling är fiske ett av människans äldsta försörjningssätt sedan jägarstenåldern. Exempel på ett komplext och organiserat fast fiske har hittats i Motala ström vid Motala. Där har arkeologiska undersökningar kartlagt värdefulla fynd av metoder och redskap. Bland annat finns ett stort antal bevarade fiskeredskap av hjorthorn, kvarts och flinta. Rester efter spärranordningar där ljustring av fisk ägt rum har också hittats. Fasta fisken har, framför allt från medeltid och framåt, utvecklats mot fångst av specifika arter med mer raffinerade redskap och fångstanordningar. Flera av de olika typerna av fasta fisken och fångstmetoderna har använts parallellt. ■

▲ 1700-talskarta som visar läget för fast fiske genom notewarp i Röttleån, Jönköpings län.

▲ Habo sockenkarta, Jönköpings län, 1700-tal, kronofiske vid åmynning till Vättern (ljuster).

▲ Turefors laxfiske 1875 Emån vid Kvillsfors, Jönköpings län, där det än idag finns rester av fisket.

▲ Vid Brattens fiskeläge i Vänern norr om Vänersborgs finns islada och andra flera enkla byggnader, använda fram till 1994. Dessa ägs idag av Gestads hembygdsförening. Foto: Lars Bergström

ATT VÅRDA OCH BEVARA

Lämningar av fasta fisken är ovanliga och därför kulturhistoriskt intressanta.

Om de är varaktigt övergivna och tillkomna före år 1850 är de fornlämningar och skyddade enligt kulturmiljölagen. Även om lämningen är yngre kan den vara värdefull att skydda och bevara. Fasta fisken registreras i fornminnesregistret och kartläggs även med hjälp av uppgifter från historiska kartor.

Reparation av fasta fisken. Eventuell rekonstruktion eller reparation av en fångstanläggning bör utföras lika befinthet eller enligt ursprungligt utseende och material. En lämning kan vara skyddad enligt kulturmiljölagen och till-

stånd från länsstyrelsen kan därför vara nödvändigt. Rådfråga alltid länsstyrelsen om vad som är lämpligt.

Byggnader eller andra anläggningar är också värdefulla att bevara. Exempel på byggnader är sjöbodar, notbodar, rökerier, islador och andra bodar avsedda för lagring och beredning av fisk. Det finns också torkställningar för redskap som är värdefulla att bevara.

Allmänt underhåll. Håll lämningen eller byggnaden ren från växtlighet såsom träd, rötter och buskage, för att skydda mot ytterligare förfall. Lämningen kan också synliggöras på ett mer tilltalande

sätt genom att sly och träd gallras.

Dokumentera, fotografera och intervjua människor som har anknytning till platsen. De kanske själva har fiskat eller vet hur det gick till.

Tänkvärt. Tänk på att en lämning efter ett fast fiske kan vara skyddad enligt kulturmiljölagen och tillstånd kan behövas från länsstyrelsen, det gäller även för vattenvårdande åtgärder. Var också försiktig i samband med biotopvårdande åtgärder och annan exploatering. Samråd med länsstyrelsens kulturmiljöhandläggare bör alltid ske.

Text: Anders Kraft

Redaktör: Kristofer Sjöo och Ann-Katrin Larsson

Layout: Amelie Wintzell Enedahl

Länsstyrelserna

Vårda vattendragens
KULTURARV

Under perioden 2013–2015 driver länsstyrelserna i Blekinge, Gotland, Halland, Jönköping, Kalmar, Kronoberg, Västra Götaland, Skåne och Östergötland projektet Vårda vattendragens kulturarv som syftar till att ge information om kulturarvet vid vatten och stimulera till vård- och bevarandeinsatser. Läs mer om kulturarv vid vatten och ta del av vårt informationsmaterial på www.vardavattendragen.se